

Любов Дрофань **Lubov Drofan**
кандидат філологічних наук, Candidate in Philology
провідний науковий співробітник leading researcher
(Інститут проблем сучасного мистецтва (Modern Art Research Institute of the
Національної академії мистецтв України) National Academy of Arts of Ukraine)

lubavadrof@ukr.net orcid.org/0000-0002-1990-1752

УКРАЇНСЬКЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО В ІМЕНАХ

THE UKRAINIAN 1960s IN NAMES

Анотація. До кола шістдесятників, яке ніколи не було однорідним, входили митці різних напрямів, як от літератори, художники, композитори, актори і режисери, а також лікарі, фізики, освітяни, бібліотекарі, філологи, економісти, правники. Мета даного дослідження – розширювати коло імен тих особистостей, які стояли в обороні національного самоствердження, доповнювати відоме призабутим або й малодоступним фактажем, узагальнювати й оцінювати матеріал з точки зору об'єктивності і неупередженості. Для цього залучено до наукового потрактування різноманітні матеріали, насамперед маловідоме листування, що залишається в рукописному вигляді у фондівих установах, а також автобіографічну мемуаристику, правові документи, розсекречений партійний архів під грифом «Таємно», свідчення очевидців, документальну лектуру. На особливу увагу заслугоує щоденник Петра Шелеста, за маскою якого як тодішнього офіційного компартійного діяча, що змушений був виголошувати з вищої трибуни правильні щодо московсько-пропагандистської позиції речі, приховувалася людина з демократичними поглядами, яка вболівала за українсько-демократичний рух, симпатизувала митцям і загалом українській еліті, була в міру лояльною до виявів незгоди, дбала про національно економічні інтереси та ґрунтовне вивчення незамулених сторінок минувшини, про українізацію у сфері освіти.

Рух шістдесятництва в Україні був надзвичайно строкатим і неоднорідним, усіх його представників неможливо об'єднати в якесь одне ціле. Але за всієї неоднорідності і сповненої протиріч епохи об'єднували їх політичні, економічні і національні умови, за яких звучала обіцянка свободи – творчої, а відтак особистісної. І ця свобода навіть мала хронологічні межі – від періоду «відлиги», тобто ХХ з'їзду КРПС, після доповіді Микити Хрущова з розвінчанням культу до введення танків у демократично-бунтівну Прагу 20-21 серпня 1968 року, що ознаменувало собою кінець демократії і відродження. Митці, вдаючись до самопожертви, прагнучи до індивідуального вияву внутрішнього еста в власному візуально-почуттєвому світі, відчуваючи тонкий смак і природну потребу самовираження, виступили, насамперед словом, проти суспільно-тюремної атмосфери, ідеологічних обмежень, погроз і відвертого терору, утопічних моделей «все для блага людини», заскоружлого міщанства і провінційної рутини. А це неминуче призводило до суспільних конфронтацій і неврозів. Українське громадянство, на відміну від опозиціонерів інших країн цього періоду, вирізнялося також акцентуацією національного питання, яке партійні діячі усіяло намагалися, відповідно до «генерального плану» ще із часів імперії, зітерти з порядку денного, нівелювавши націю взагалі. Застосування до незгодних серед української інтелігенції масових репресій і психіатричних «зачисток», депортування у табори суворого режиму спричинило бурю протестів – відкритих і прихованих. Сьогодні на часі діставати із заплених історією книжкових полиць і детально вивчати видання Самвидаву, що нині прочитуються як важливі документи недавної епохи.

Ключові слова: національна ідентичність, митці-дисиденти, самвидав.

Постановка проблеми. Коло шістдесятників, яке ніколи не було однорідним, окреслювалося насамперед іменами Івана Дзюби, Івана, Надії та Леоніди Світличних, Василя Стуса, Ліни Костенко, Івана Драча, Михайлини Коцюбинської, Романа Коргодського, Юрія Бадзя та Світлани Кириченко, Євгена Сверстюка, Галини Севрук, Людмили Семикіної, Віктора Іванисенка, Леоніда Селезенка та ще інших інтелектуалів, натовді старших за них або й ровесників. Про конкретних осіб сьогодні ведуться чималі дискусії, полеміки, що іноді переходять у розряд з'ясування стосунків. Проте видається, що оскільки у цю круговерть незгодних або

тих, хто хоч якоюсь мірою виявляв непокору, було втягнуто багато людей з різних ділянок життя, точно назвати кількість причетних до шістдесятництва є недоцільним. А ще зважати слід і на тих, хто сидів за ґратами, мучився у советських психушках. Про велику кількість таких етапованих називає у своїх документально-художніх книжках Василь Рубан, якого також долучаємо до дисидентів-шістдесятників. У своїх спогадах Світлана Кириченко про це досить емоційно зазначила, згадуючи інтерв'ю з Юрієм Бадзем, яке проводив доктор історичних наук Юрій Шаповал. Тоді ж учений історик запитав: «Як ви вважаєте: наскільки масовим був

дисидентський рух в Україні? Побуває думка, що це була невелика група людей...» [5, с. 62]. Продовжуючи далі цю думку, вона ледь не вигукнула, звертаючись до наступного покоління небайдужих: «Майбутні та й нинішні дослідники 60–80-х! Не обмежуйте себе кількома десятками відомих осіб, що стояли в епіцентрі дисидентського руху, на його вершині. Якщо скористатися математичними поняттями, то він ширився не лише концентричними колами — з того епіцентру, а й дотичними: кожна активна, діяльна людина творила навколо себе силове поле громадянської опозиції — середовище, часто невідоме або маловідоме людям з іншого такого кола. Треба пройти цими колами, вивчивши їх, як і самвидавські вервечки» [5, с. 62]. Фактично вона закликала пройти цими колами пекла, колами, які змушені були долати її рідні і друзі. І продовжуючи висловлене вище, доповнила: «В історії України другої половини ХХ століття має бути зафіксовано найбільше імен будителів українського духу, найдокладніше вивчено географію й «людинографію» ширення вільнодумства, утвердження української самосвідомості й потреби національної державності».

От у цих словах і закладено основне прагнення свідомого українства — потреба національної державності, що не втрачає своєї актуальності. На жаль!

Отже, й **мета даного дослідження** — розширювати коло імен митців і літераторів, які стояли в обороні національного самоствердження, доповнювати відоме все новими і новими фактами, узагальнювати й оцінювати матеріал з точки зору об'єктивності і неупередженості. Для цього залучено до наукового потрактування різноманітні матеріали, насамперед маловідоме листування, що залишається в рукописному вигляді у фондівих установах, а також автобіографічну мемуаристику, правові документи, розсекречений партійний архів під грифом «Таємно», свідчення очевидців, документальну лектуру.

Досліджень і публікацій з теми більш ніж достатньо, посилення на які подано в кінці даної статті. Але окреслена тема надзвичайно широка, а тому залучаючи вже відомі публікації та невідомі широкому загалу архівні матеріали, ми лише частково зможемо заповнити лакуни в культурологічній і мистецтвознавчій галузях.

Виклад основного матеріалу. Знаний німецький учений ХХ століття Райнгард Козеллек, який займався теорією історичної науки, був автором терміну «історія понять», писав у своїй праці «Минуле майбутнє» про інкорпорацію минулих подій у досвід і з цього приводу зазначав, що «нині в історії побуває варіювання площин і рівнів доказів, тенденція виводити одне з іншого, іншоякісного й таким чином давати його тлумачення». Застерігаючи від помилок і неточностей, що неминуче виникають при цьому, наголошував: «Однак зміна часових площин, перехід від події до структури, і навпаки, не вирішують проблеми можливості виведення одного з іншого: обґрунтувати можна все, однак не все будь-чим». І далі дослідник навів питання, відповіді на які уможливають (або навпаки заплутають) вирішення важливих завдань, що їх ставить перед собою дослідник, беручись осмис-

лювати минулу епоху. «Які структури є обрамленням можливих окремих подій? Які факти й реалії перетворюються на подію, які події знаменують собою завершення стадії чи фази минулої історії?» [10, с. 157].

Такими питаннями він намагався окреслити методологічні площини історичної науки. Послугуючись цитатами Козеллека, ставимо і перед собою питання щодо об'єктивності висвітлення не політичних подій 60-х і 70-х років в Україні, а скоріше, моральних імперативів, які зумовили суспільну реакцію. Політичні і національні обмеження в Україні призводили до викривлення людських засад загалом, нівечили і нівелювали культурні традиції, калічили духовність.

У травні 1967 року відбувався Всесоюзний з'їзд письменників. У відомому листі Олександра Солженіцина до цього з'їзду йшлося про повну безправність незалежного письменника у країні без свободи. Георгій Владимов, у свою чергу, направив до президії з'їзду листа, спрямованого на захист Солженіцина. В останньому абзаці цього коротенького тексту на дві сторінки звучало питання про те, чи ми нація покидьків, шептунів і стукачів, чи ми великий народ, що подарував світові цілу плеяду геніїв. І далі автор ствердив, що Солженіцин свою місію виконає, але ніхто з нас, тобто письменників, тих, хто має стояти в обороні Слова і правди, не захистив його ні від обшуків, ні від конфіскацій, ні від наклепів. Що ж — тоді обшуків, конфіскацій, а відповідно, і наклепів не бракувало, і в Україні зокрема.

Мільярди вір зариті у чорнозем,
Мільярди щастя розвіяні у прах.
Душа горить. Палає лютий розум.
І ненависть регоче на вітрах, —

Василь Симоненко, 1962

«Тваринний страх стукає на машинках, тваринний страх робить китайську правку на аркушах клозетного паперу, строчить доноси, б'є по лежачих, вимагає страти для бранців», — читаємо у «самвидавівського» Осипа Мандельштама у «Четвертій прозі».

За кордоном існувало безліч різноманітних рухів, які звертали увагу широку громадськість до політичних розправ у СРСР, доступними їм засобами боролися з виявами насильства над особистістю. Так, у США виходив часопис російською мовою «Хроника защиты прав в СССР» (у Москві «Хроника текущих событий» — про політичні переслідування), який інформував читачів «про події, пов'язані з радянськими і західними виступами на захист прав людини і соціальних меншин в СРСР і про те, як влада в СРСР захищає і порушує права людини і меншин», як зазначалося у редакційному вступі, де також вказувалося на те, що «під час добору інформації основну увагу приділяється ступені її достовірності, що, на думку видавництва, більш важливо, ніж оперативність і повнота публікації» [16, вступна стаття «Від видавництва»]. І саме у цьому випуску журналу вміщено матеріал про те, що німецький письменник Генріх Бьолль та академік Андрій Сахаров звернулися до Гене-

рального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва і голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна із закликом до амністії політв'язнів. У зверненні згадані, зокрема, Марамзін, Буковський, Мороз, Плющ, Світличний, Хаусов, Ковальов, а також «ув'язнені особи німецького походження, що засуджені у зв'язку з їхнім бажанням емігрувати до ФРН...» [16, с. 34]. Названі тут прізвища письменника Володимира Марамзіна, політичного діяча, нейрофізіолога і письменника Володимира Буковського мають безпосередній стосунок до України, не кажучи вже про Віктора Мороза, Леоніда Плюща й Івана Світличного. Володимир Марамзін був арештований «через його зусилля щодо упорядкування зібрання творів Йосипа Бродського» [16, с. 5], Нобелівського лауреата, предки якого, як припускають, походили з українських Бродів, хоча сам поет якось зірвався на брутальний лемент і неоднозначно поставився до вільної від імперської стайні України (мається на увазі його вірш «На незалежність України», 1991 р.).

Як відомо, Володимира Буковського, в'язня сумління і дисидента, обміняли у 1976 році на чилійського компартійного генерального секретаря Луїса Корвалана. У наш час створено унікальний електронний архів Буковського, вільний в електронній мережі [2]. Цей архів містить компартійні і кадебістські секретні документи, які Буковському свого часу вдалося відсканувати¹. У спецпсихікарні він познайомився з українським генералом Петром Григоренком², на засланні був співкамерником з Левком Лук'яненком, там же познайомився із Василем Стусом.

Про арешти 1972 року є свідчення зовсім несподівані, які дещо проливають світло на сам характер цих подій. Цитуємо Миколу Горбала, який

¹ Серед багатьох унікальних для вивчення документів є один лист, датований березнем 1963 роком за підписом голови держбезпеки В. Семичастного і надісланий до ідеологічного відділу ЦК КПРС. У ньому йдеться про таке: «Направляю копію анонімного документа «Мистецтво і політика (тези)», вилученого у Герасимова Ю.М., 1939 року народження, особи без певного роду занять. Вжито необхідних заходів щодо розшуку автора документа». Автора знайшли, ним виявився студент московського держуніверситету ім. М. В. Ломоносова Анатолій Скоп, 1937 року народження, якого, звичайно ж, змусили визнати свої помилки і який, як з'ясувалося, проживає у Чернігові і стоїть там на партобліку. І от у цьому його досить розлогому матеріалі, де йдеться про діяльність митців — художників і літераторів — у умовах тоталітарного суспільства СРСР: «Насилля відносно художника — протиприродний акт, це «позитивні санкції беззаконня». І якщо художник став на чийсь бік у результаті насильства, то це вираження його залежності від нового господаря, який надає йому можливість творити, але лише на свою користь. Це означає, що художник пристосувався, значить перестав бути художником, став ремісником, став хронікером «великих діянь» свого нового тирана».

² Про П. Григоренка (відома його книжка, що вийшла у Нью-Йорку 1981 року «У підпіллі можна зустріти лише пацюків») міститься інформація в електронному архіві Буковського, а саме лист за підписом Андропова, Гришина, Руденка, Щолокова до ЦК КПРС під грифом «Цілком таємно, особлива папка», у якому йдеться: «Безпосередню допомогу противнику у розпалі ворожого кампанії вия-

писав 2002 року вже перебуваючи у Нью-Йорку [4, с. 226–227]: «Пам'ятаю, як у концтаборі на Уралі інженер з Києва, Зіновій Антонюк, заарештований під час „жнив“ 1972 року, переказував мені один цинічний монолог свого слідчого: „Після цього десяти років буде спокійно“. Кадебісти, очевидно, знали, що їм навряд чи вдасться вбити національну ідею остаточно, але арешти (1972 роки) повинні були гарантувати їм приглушення національного опору хоча б на 10 років. І ось на тобі: Не минуло і п'яти років, як з'являється УГГ (Українська Гельсинська Група — Л. Д.). Для нас, політв'язнів, це теж була приємна несподіванка. Я ж відразу для себе вирішив, що моє місце після звільнення — серед цих людей. Правозахисний рух поставило Систему перед фактом порушення нею ж її власних законів. Це можна було легко ігнорувати всередині країни, але на рівні міжнародних договорів було набагато складніше, і жменька відчайдуш чудово зрозуміла це. Ми чудово розуміли, що нас чекає, але навіть факт наших арештів був би найкращим доказом злочинності радянської системи. Хтось повинен був взяти цей жереб на себе. („Якщо не я, то хто?“)» [4, с. 226].

Найпотужнішим чинником, що доточував інформацію про те, що коїлося в надрах здавалося б непроникної стіни радянської задушливої атмосфери, ставав Самвидав. Літературознавець, директор Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип» Олесь Обертас, глибоко досліджуючи явище самвидаву як, за його висловом, світового явища за масштабами й універсальності за своїм призначенням, писав, що «під словом „самвидав“, ми розуміємо не так текст, як специфічний спосіб побутування суспільно значущих невідцен-

вляють своїми діями Григоренко, Вольпін-Єсенін, Якир, Литвинов і Богораз-Брухман, які насправді пішли на співробітництво із Заходом... Григоренко П.Г., 1907 року народження, українець, колишній член КПРС (виключений в 1964 році), колишній генерал-майор Радянської Армії, майстер відділу спорядження СУ Мосстроя-4... В 1966 році узяв активну участь у підготовці «митингу пам'яті жертв сталінізму». У період судового процесу у справі Гінзбурга та інших своєю провокативною поведінкою біля будівлі суду сприяв наклепницькому висвітленню процесу іноземними журналами. У 1968 році склав і намагався направити документ ворожого змісту учасникам Консультативної наради представників комуністичних і робочих партій у Будапешті. ...Доручити прокуророві міста Москви відкрити відносно Григоренка карну справу за ст.1901 КС РСФСР, піддати його арешту і направити на судово-медичну експертизу. Залежно від результатів експертизи вирішити питання про віддання до суду або направлення на примусове лікування... Автори звернення, характеризуючи радянську дійсність, зазначають: «Упродовж кількох років у нашому суспільному житті намічаються зловісні симптоми реставрації сталінізму, найбільш яскраво виявляється це у повторенні найстрашніших діянь тієї епохи — в організації жорстоких процесів над людьми, які посміли відстоювати своє достоїнство і внутрішню свободу, дерзнули думати і протестувати... Нелюдські розправи над інтелігентами — це логічне завершення атмосфери суспільного життя кількох останніх років. У суспільних науках продовжується нав'язування згубний і необоротний диктат кон'юнктури».

зурних документів», «їх тиражування відбувається поза авторським контролем у процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі» [9, с. 9–10]. В українській історії 60-х рр. самвидав «як форма опозиційної творчості... пов'язується передусім із приходом нового покоління інтелектуалів — шістдесятників» [9, с. 10]. Серед видань, у яких висвітлювалися злочинні дії радянської каральної системи був «Вісник репресій в Україні», що видавався у Нью-Йорку за сприяння «Закордонного представництва Української Гельсінської групи» за редактуванням Надії Світличної. Перший випуск видання присвячено пам'яті Галини Дідик, колишньої зв'язкової проводу ОУН, засудженої до 25-річного ув'язнення, яка згодом допомагала доглядати тяжкохворих Надію Суровцеву та матір В'ячеслава Чорновола. У вступному слові від редакції зазначалося: «Вважаємо, що назріла конечна потреба збирати й систематизувати поточну інформацію про переслідування в Україні, що дістається з Радянського Союзу різними шляхами <...> Сподіваємося, що наш задум буде прихильно прийнятий насамперед серед українських громадських організацій, комітетів оборони і допомоги переслідуваним, а також усіх, кому небайдужа доля земляків, репресованих у Радянському Союзі» [3, с. 1–2]. У розділі «Хроніка репресій» йшлося серед інших і про Б. Д. Антоненка-Давидовича: «29.XI.79 р. на письменника Б.Д.Антоненка-Давидовича накладено домашній арешт. Цього дня він мав бути на вечорі в Спілці Письменників України, присвяченому пам'яті репресованого, а згодом по смертю реабілітованого письменника Г. Косинки. В помешканні Антоненка-Давидовича проведено обшук» [3, с. 4]. До речі, вилучали як заборонену літературу під час обшуків, наприклад, «Лист вождем» О. Солженіцина, «Мої свідчення» А. Марченка, фотографії дисидентів, книжку В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму», видану в Мюнхені працю Івана Кошелівця «Українська література в московському зашморгу», машинопис праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», вірші Миколи Холодного³, Ліни Костенко, Василя Симоненка, Івана Драча та ін. Переслідували за виступи 10 червня 1979 р. на могилі композитора Володимира Івасюка на Личаківському цвинтарі у Львові. Звинувачені часто відмовлялися від адвокатського захисту, яких призначали насильно і які зовсім не допомагали встановити справедливість, та ці вимоги зазвичай ігнорувалися судом. Ще свідчення репресій: «7.XII.79 р. відбувся напад на дружину політичного засланця Івана Світличного Леоніду. Їй погрожували згвалтуванням»; «24.XI.79 р. побили Михайлину Коцюбинську і відняли в неї торбинку»; 17.XII.79 р. в м. Кагарлику Київської області почався суд над членом Української Гельсінської групи, письменником-фантасмом Олесем Бердником, якого заарештували 6 березня 1979 р. ...В останньому слові О. Бердник розвивав, переважно, свої філософські ідеї про „альтернативну еволюцію“» [3, с. 6].

³ В архіві Зіни Генік-Березовської в Інституті літератури містяться публікації Миколи Холодного, що їх їй надсилали з України. Зокрема, вірш «Привид», що розповсюджувався в списках. Там є такі рядки: «Де не поїдь, де не піди, / де не ступи у місті вільному, / він вирина мов із води / знайомий привид у цивільному».

Уже значно пізніше, 1988 року, поет-політв'язень Михайло Осадчий засновує під егідою Асоціації Незалежної Творчої Інтелігенції «самодіяльний літературно-мистецький та науково-популярний кварталник» «Кафедра», де виступають письменники, публіцисти і громадські діячі Євген Сверстюк, Ігор Калинець, Степан Сапеляк, Михайло Осадчий, Богдан Горинь, подано ілюстрації опального художника Опанаса Заливахи⁴.

Чільне місце серед самвидавівських видань займав часопис «Український вісник» [15]. У 1974 році, після дворічної перерви, журнал знову побачив світ. Редакція, свідомо того, що «успіх нашої боротьби залежить від масового розповсюдження вільної преси», зверталася до читачів із закликом усіма доступними засобами розповсюджувати видання серед спраглих до волі: «Ми бачимо два шляхи для масового розповсюдження вільного слова: 1. зовнішній — пересилання закордонних радіостанцій; 2. внутрішній — це Твоя, дорогий читачу, самовіддана безкорисна і наполеглива праця... Не забудь, як потраписи до Твоїх рук наш журнал, всіма доступними для Тебе засобами розмножити, не забуваючи при тому правил конспірації» [15, с. 7–8]. У цьому числі читаємо про події початку 70-х в Україні: «В грудні 1971 року Політбюро поставила завдання перед КГБ розгромити «Самвидав». У 1972 році по всій імперії прокотилася хвиля арештів, який найбільше було на Україні. Регулярно проводиться обшуки, ведеться підслуховування за особами, запідозреними у вільнодумстві. Закриті суди кидають кращих представників інтелігенції у концетраційні табори і психіатричні в'язниці. Йде масова чистка партійного апарату, виключення студентів з вузів, звільнення з праці демократично-настроєної інтелігенції. Московський режим взяв відкритий курс на нищення національних культур неросійських народів для того, щоб швидкими темпами провести русифікацію і, таким чином, увіковічнити поневолення окупованих народів — зберегти величезну імперію» [15, с. 24–25]. А далі ще моторошніші факти: «В останні роки письменників не розстрілюють, але нищення їх продовжується: одні приречені на повільну смерть у психіатричних душоубках — 3. Криві-

⁴ Продовжуючи тему самвидавівської літератури, наведемо хоч би деякі матеріали, що так настрашували стражів радянської системи: Юрій Бадзьо. Відкритий лист до Президії Верховної Ради СРСР та Центрального Комітету КПРС. Видання ЗП УГГ, Нью-Йорк, 1980, 64 с.; Олесь Бердник. Терновий вінець України, 7 січня 1979 р., газ. «Шлях перемоги», ч. 5, 1980 р.; Олесь Бердник. Заповіт Христа. 1979 р., газ. «Шлях перемоги», ч. 6, 10.II.1980 р.; Володимир Горбовий. Голові Президії Верховної Ради СРСР від 8 вересня 1979 р., газ. «Свобода», ч. 31, 8.II.1980 р.; Євген Грицяк. Короткий запис спогадів (без дати), газ. «Свобода», 15.II.1980 р.; В'ячеслав Чорновіл. До міністра внутрішніх справ Якутської АРСР 30 серпня 1979 р., газ. «Свобода», ч. 42, 22.II.1980 р.; Василь Стус. До прокурора УРСР. 19 листопада 1979 р., газ. «Свобода», ч. 43, 23.II.1980 р.; Стефанія Січко. Прокуророві Львівської обл. Аншоненкові Б.Т. 10 липня 1979 р., газ. «Свобода», ч. 46, 27. II.1980 р.; Стефанія Січко. Голові Президії Верховної Ради СРСР. 18 липня 1979 р. газ. «Свобода», ч. 46, 27.II. 1980 р. (Дані наведено за: «Вісник репресій в Україні», вип. 2, лютий 1980 р.).

ський, А. Лупиніс, В. Рубан та інші. Інші — в концентраційних таборах і в'язницях, в нелюдських умовах (І. Калинець, В. Мороз, В. Стус, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Марченко та багато інших). І нарешті, найбільша група — вимушені мовчати. Це нечуване знекровлення нації» [15, с. 87]. «Русифікаційна політика здійснюється насамперед у великих містах, у які селяться мігранти з Росії і займають, не володіючи українською мовою, провідні пости як в економічному секторі, так і в сфері науки і культури. Процес цей названий духовним етноцидом» [15, с. 87]). Отож справді «найлегше визнати, що єдино актуальним лишається вибір диявола: чи ти диктатор і узурпатор, чи тварина тремтлива», писав письменник-фантаст Іван Сфремов, у романі «Лезо бритви», що вперше побачив світ у 1963 році.

Зіна Генік-Березовська через відлуння «Празької весни»

Випуск 3-й «Хроніки текущих событий» було присвячено подіям у Чехословаччині. «21 серпня 1968 р. війська п'яти країн — учасниць Варшавського пакту здійснили віроломний і неспровокований напад на Чехословаччину. Агресивні дії СРСР і його союзників зустріли різку відсіч світової громадської думки. Тут висвітлюються події всередині країни, пов'язані так чи інакше з проблемою ЧРСР. Факти свідчать, що навіть в умовах, що практично унеможливають опір, не припиняється боротьба — боротьба за втілення принципів гуманізму і справедливості», — писалося у Хроніці [17]. Подано також факти політичних репресій, що їх навіть дисидент, згодом член Московської гельсінкської групи, Анатолій Марченко, передбачаючи у відкритому листі до радянських та іноземних газет про загрозу вторгнення до Чехословаччини. Йшлося і про його книжку «Мої свідчення» — «нещадний фактологічний документ про положення в сучасних політичних таборах і в'язницях СРСР».

Прага була для українців якимось острівком свободи, а спілкування з родиною Березовських — нагадувало ковток повітря. Корогодський у листі до Зіни, яка разом з земляками насолоджувалася свободою, застерігав її, ніби заглядаючи у тривожне майбутнє, коли танки розчавлюватимуть цю саму свободу на вулицях Праги: «Дихайте Вашим озonom, але пам'ятайте, що казав мудрий Кафка в інтерв'ю німецькому комуністу Яноуху у 1922 році», і далі навів слова про те, що за масами людей, які вийшли на вулиці, вже йдуть партійні султани, які знають, як організувати і повести за собою юрбу, спраглу до свободи [6, с. 248].

Про «празьку весну» є в згадках про Шелеста в інтерв'ю з Коротичем, де він наводить епізод, який відбувся буквально за кілька годин після вводу радянських військ і коли про це ще нічого не було відомо широкій громадськості. Так, Коротич оповідає, що Шелест у серпні 1968 року захотів зустрітися з провідними українськими письменниками. Зустріч відбувалася на катері. Шелест тоді чомусь запізнався. Про причини свого запізнення він прохопився такими словами: «Я не спав усю ніч, пропускав танки через Карпати. Ви вже пробачте, тепер поїдемо відпочивати». Як стверджує Коротич, поступово з розмови стало зрозуміло, що со-

ветські танки уводилися в Прагу. «Я навіть не розумів, що мимохідь було відкрито державну таємницю, після чого нас запросили пообідати» (цитату подано у перекладі з російської мови) [18, с. 1030].

Отож так, нібито й буденно, творилися міждержавні катастрофи. У Москві 25 серпня на Червоній площі відбулася демонстрація протесту, у якій взяло участь за різними даними не так уже й багато. Серед них поети Вадим Делоне, Наталія Горбаневська, мистецтвознавець Віктор Файнберг, філологи Лариса Богораз (дружина Анатолія Марченка) і Костянтин Бабицький. Учасники акції вийшли з плакатами «Руки геть від ЧРСР!», «За вашу і нашу свободу!», «Геть окупантів!», «Хай живе вільна і незалежна Чехословаччина!» [2]. Андрій Сахаров писав, що нарешті у Чехословаччині, коли було обрано генеральним секретарем Олександра Дубчека, відбулася соціалістична демократія, відмінено цензуру, свобода слова, ліквідація всесилля органів безпеки, розкриття злочинів сталінізму, у Чехословаччині «готвальдовського». Тому й виникли емоційні вирази «Празька весна», «соціалізм з людським обличчям». І от щоб перекрити дорогу реакції, встати на захист соціалістичних завоювань були введені радянські танки.

Самохарактеристика В. Коротича: «Я не був у дисидентах, яких саджали, але й не належав до придворних письменників, яких возвеличували залежно від заслуг. У якийсь момент мене наблизили до Комітету захисту миру, тому що приїжджі з-за кордону часто питали про мене. Мене почали запрошувати на різні зустрічі» (цитату подано в перекладі) [18, с. 1031].

Літературознавець, дослідниця чесько-українських літературних зв'язків Зіна Генік-Березовська, яка мешкала з родиною у Празі⁵, була для українських інтелектуалів як вікно в інший безцензурний і вільний світ, де легко дихалося, де не було боротьби з інакшістю. Навіть уся її постать на світлих була осяяна добротою, відкритістю і всерозумінням. Розумінням трагедії і величчя Алли Горської, розумінням значущості Михайлини Коцюбинської і всього її вже на сьогодні легендарного оточення. Її надзвичайно цікавила українська література, вона укладала різноманітні антології, розпитувала у листах про того чи того письменника, шукала найцікавіших і найталановитіших. І це в Україні, де панувала, за визначенням журналу «Сучасність» (1961 рік) «тоталітарно уніфікована література»⁶. У тоталітарно уніфікованій літературі «всім приписаний єдиний стиль, метода, тематика і т. д. і де всі письменники витягнені ніби на одну лінію»⁷. Автор допису міркує далі про те, як вирізняти пись-

⁵ Згадаймо, що в 2012 році саме в Празі було презентовано книжки Тараса Прохаська «Бунт покоління» — про українських інтелектуалів-дисидентів (назву запозичено з книжки Богуміли Бердиховської та Ольги Гнатюк, що вийшла в 2008 році в Польщі) — та «Інакші». Власне, у першій вміщено інтерв'ю з людьми, які не корилися радянській системі. І серед них Михайлина Коцюбинська.

⁶ Йдеться про публікацію в ньому Івана Кошелівця «Драматургія О. Корнійчука на тлі радянського літературного побуту. З нагоди його останньої п'єси» // Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя (Мюнхен). Січень 1961. № 1. С. 58–70.

менників, адже ніхто не мав права вийти за межі припису: «Як до цього ще взяти на увагу ієрархічну структуру суспільства взагалі, тоді зрозуміло, що при появі кількох рівнорядних обов'язково постає питання, за яким порядком старшинства їх розміщати»⁸ У творах «іменитих» на той час письменників, а по суті кон'юнктурників — «майже до соціалістичного ідеалу доведена деперсоналізація автора, кожна фраза — готове кліше, заявлене й витерте, як льодовиковий камінець»⁹.

Так от за таких умов Зіна Генік-Березовська вдається до сміливої спроби вибудувати правдиву ієрархію українського письменства за зразком західного світу, де береться до уваги індивідуальність методів і стилів творчості, «право, чи власне єдиний обов'язок письменника перед самим собою», його обдарування і оригінальний таланти, а все це робить «простір широким і багатоплощинним»¹⁰. Вона також цікавиться перекладами, сама активно перекладає. А про стан справ у цій галузі літературознавства, звичайно ж, довідується від Михайлини Коцюбинської, яка, зокрема, інформує Зіну про Лукашеві «лорківські» переклади, що спричинили резонансну реакцію у науковій спільноті своєю буцімто надмірною фольклоризацією в українському дусі (див. лист Михайлини Коцюбинської від 26.09.1969 р.) [6, с. 279-280].

Юрій Бадзьо

У «Віснику репресій в Україні» зазначалося: «Георгія Васильовича (відомого як Юрій) Бадзьо було засуджено до 7 р. таборів суворого режиму та 5 р. заслання. Трохи з його життєпису. Закінчивши Ужгородський університет за фахом «українська філологія», працював на посаді директора школи в Мукачівському районі, вчився в аспірантурі. У вересні 1965 року разом з іншими представниками української інтелігенції брав участь у демонстрації протесту в кінотеатрі «Україна» проти арештів українських інакодумців. У 1972 р. надіслав членам СП України, делегатам 6-го з'їзду СП УРСР та до редакції «Літературної України» листа про становище української мови й культури. Був виключений з КПРС, позбавлений праці за фахом. Останніх 8 років працював вантажником у хлібній крамниці».

У 1973 р. в нього забрали велику (понад 1 400 с.) рукописну працю — соціально-філософське дослідження «Право жити» — про сучасне, минуле і майбутнє України. У березні 1979 р. під час чергового обшуку забрали частину тієї праці, яку він встиг відновити (близько 400 с.). 23 квітня, напередодні його 43-річчя Юрія Бадзьо заарештували» [3, с. 12]. До речі, у «Віснику» навіть подавалися прізвища осіб, від яких залежала доля засуджених. Так, у Київському міському суді, засідання якого відбувалося 19–22 грудня 1979 р., вів суддя Усатенко та прокурор Лесной — наводжу ці прізвища задля історичної правди.

Заради висвітлення об'єктивної картини тогочасної дійсності не можна тут оминати й різкі висловлювання Василя Стуса: «Наші письменники

в більшості перетворилися на нахлібників, блазнів, що розважають партійно-державну еліту... їхня так звана продукція — це суцільний брак» [13, с. 5]. В одному із записів, зроблених у неволі, йдеться про безкомпромісність Ю. Бадзьо і про ідейну позицію Дмитра Павличка, який, послуговуючись радянським заявленим кліше, назвав Франка на якомусь літературному вечорі у 1978 році борцем з українським буржуазним націоналістом, чим викликав обурення у Ю. Бадзьо. Павличко ж відповів листом, у якому продемонстрував «свою полярну супроти Бадзьо позицію» [13, с. 22]. «За Бадзьом, кожен народ має дихати, а не жити під імперіальною кормигою» - так окреслив Стус працю Ю. Бадзьо «Право жити» [13, с. 22].

Цікаво простежити життя родини Юрія Бадзьо за листуванням до Зіни Генік-Березовської в Прагу, що зберігається в архіві Інституту літератури НАН України [1]. Так, він писав, що залишився без роботи після акції протесту в 1965 році і у кінотеатрі «Україна», після участі у шевченківських вечорах. Був безробітним упродовж 1965-1974 рр.

А вже у 1967 р. пише про донечку Богданку, якій 31.12.67 виповнилося два з половиною місяці і додає побажання: «Хай згине усе лихе й несправедне, хай ніщо не заступить вашим планам, мріям, задумам. А від Богданки і Сергійка вітання Мартусі й Маркові».

У 1968 р. Бадзьо пише: «Вибачте, що не відразу вислали Вам книжку Дончика: у крамницях її не було вже, а автор теж не мав. Учора я таки знайшов її і відразу висилаю».

І далі: «Якраз учора зайшла до мене Михайлина з Танею — настрий, звичайно, не піднесений. Льоллю давно-давно не бачив. Скоро в неї наче конкурс має бути. Надійка заклопотана дитиною і роботами — написав був «науками», бо подумав про Вас — як у Вас із наукою? Будете писати про укр. прозу? Я, крім Гуцала і Шевчука, написав і про Дрозда, величезну статтю. Але, на жаль, уже в 2-х редакціях виставили за поріг, хоча ось-ось мала вже йти. Може, ще там якусь книжку? Буду радий прислужитися Вам. Чи сподобалася Вашим діточкам (Маркові?) моя «Дівчина»? (Мається на увазі переклад Бадзьо повісті Ірмгард Кейн «Дівчинка, з якою дітям не дозволяли дружити».) Щире вітання Вам од Світлани, від нашої Данусі, від усіх тутешніх і не тутешніх (маються на увазі друзі, яких ув'язнено).

А в березні 1969-го пише вже дружина Світлана. Зворотня адреса — вул. Червоноармійська. На стильних листівочках привітання то «З Новим роком», то з «8 Березня». І бажає, щоб «добрий весняний березіль швидко приніс до тебе наші вітання, хай таки прийде весна, справжня, тепла і тривка. Трохи від Михайлини дізнаємося про твоє буття, але вона не любить багато говорити». Про чоловікову працю говорить стримано: «Він влаштовується так, щоб правою рукою Данку годувати, а лівою (не знаю тільки точно — рукою чи ногою) рецензії писати. І каже — добре виходить. По Богдані видно, що добре, а по рецензіях — невідомо, бо не друкують. Отак і живемо».

Юрій Бадзьо писав трохи пізніше у часі рецензії на переклади Василя Стуса з Гете та Рільке, над якими той працював в ув'язненні. Навіть важко уявити собі цю титанічну роботу, здійснену в таких

⁷ Там само. — С. 61–62.

⁸ Там само. — С. 62.

⁹ Там само. — С. 68.

¹⁰ Там само. — С. 61.

нелюдських умовах. Отож такий дуєт двох особистостей, що змушені були творити один в умовах тиску, але все ж таки ще на свободі, другий — за ґратами. А в результаті — численний епізод в історії української літературної думки ХХ сторіччя. Про цю співпрацю перекладача Стуса та рецензента Бадзьо зазначала М. Коцюбинська: «основна робота над перекладами з Гете велася у стінах слідчого ізолятора Київського КГБ. У мордовських таборах Стус допрацьовує ці переклади, надсилаючи їх у листах дружині, а також свої давніші переклади з Рільке, робить нові... дружина переписувала йому сонети в оригіналі, він надсилав їй у листах переклади, вона передавала їх на рецензію Г. Кочурові і Ю. Бадзьові. Ті, в свою чергу, відповідали розлогими змістовними рецензіями — з конкретними порадами і загальними міркуваннями». [6, с.160]. І далі окреслює вагу рецензій Ю. Бадзя: «Ю. Бадзьо у листі-рецензії (12 грудня 1973 р.) пропонує своє розуміння образності Рільке, своє тлумачення хистких, неокреслених «мерехтливих» образів у їхніх зв'язках з естетичною концепцією Рільке (на його думку, «кожен сонет — своєрідний естетичний трактат»). Зауваження тонкі й слушні...» [6, с. 160].

А далі лише натяками про справи: Все інше іде хвилями. Наше критичне зібрання було не дуже критичне, але одностайно виступило проти шамотиння, значно різкіше, ніж це засвідчила «Літ.Україна». це вже теж якщо не промінь, то хоч пляма світла». А потім делікатне прохання: Крижанівський показував мені збірник вашого «авангардистського симпозіуму». Незручно просити, у тебе й так багато замовників тут, але якщо буде якась можливість, - може, ти і нам вишли. Дуже хотіли б її мати, особливо Юрко. Але то — як вийде». І звичайно ж, Зіна виконує замовлення, бо вже в наступному листі Юрко розсипається у подяках: «А ще красно дякуємо за «Avantgarder»/ Може, що вам вислати з літератури?»

27.12.1969 р. наприкінці року знову від Бадзів вісточка у вигляді стильної, певно, саморобної листівочки з новим роком, де зображена ліноритом малесенька україночка в українських строях. У привітанні звучить колядка: «Сійся, родися жито, пшениця на щастя, на здоров'я, на добро Зіні, її рідним, її діткам, усім добрим людям. А ти, Новий роче, як набереш сили, запряжеш сани та привези нам гостей із Праги», - так фантазує Юрко.

Уже через десять років, якраз під новий рік у грудні 79-го його засудили на 7 років ув'язнення та 5 років таборів. Мав крицевий характер і не писав покаєнних листів із проханням помилувати. Тож відбув термін аж до 9 грудня 1988-го. У «Віснику репресій в Україні» про цей час зазначалося: «В залі суду було лише 20 чоловік приведеної „публіки“. Нікого з родичів, ні друзів не пустили. Свідками були 13 співробітників Інституту літератури АН УРСР, де Ю. Бадзьо вчився в аспірантурі, один співробітник Бадзя як вантажника, сусідка Бадзя по квартирі, подружжя, в яких Ю. Бадзьо зберігав свій рукопис, друкарка, що його друкувала, і власник машинки. Як свідків було також допитано дружину Ю. Бадзя Світлану Кириченко і сина Сергія (1961 р. нар.), проте вони відмовилися давати свідчення. Дружина Бадзя заявила, що не вважає суд відкритим.

Суддя потрактував це як образу суду і виставив її із залу. Син не ображав суду, однак йому також не дозволили залишитись у залі» [3, с. 8]. Але найголовніше те, що Бадзьо мужньо витримав все, винним себе не визнав. А його заключне слово тривало дві години. Вироком йому зведено в провину його рукопис «Право жити» та його розмноження, а також «усну пропаганду». Співучасниця злочину — його легендарна дружина Світлана Кириченко, про яку Бадзьо уже багато років по тому у передмові до її книжки «Люди не зі страху» писав: «Автор — людина багатого інтелекту, органічного історизму у сприйнятті подій та явищ... непохитної внутрішньої свободи, широких і глибоких духовних запитів, ідейно насажена, як громадянин активна, цікава до життя і людської особистості»[5, с. 5]. А Євген Сверстюк використав словосполучення з назви книжки Ю. Бадзя на означення тогочасної дійсності у передмові до спогадів дружини політв'язня, автора «Репортажу із заповідника імені Берії» Валентина Мороза Раїси: «У сьогоднішньому віртуальному світі та страхітлива реальність і дає змогу відчутти на смак організований державний терор, що покрив шосту частину земної кулі колючими огорожами й дав людині право вибирати, по якій бік огорожі вона заслуговує своє „право жити“» [8, с. 112].

За часи навчання в аспірантурі при Інституті літератури АН УРСР Ю. Бадзьо підготував дисертацію з промовистою назвою: «Критерій правди в оцінці літературно-художнього твору» (1964 рік). Його залишено працювати в Інституті на посаді молодшого наукового співробітника. Писав про прозу Г. Тютюнника («Вир»), Є. Гуцала, В. Шевчука. У 1961–1964 рр. стає членом Ради київського Клубу творчої молоді — організацію патріотичного національного напрямку. Був серед однодумців: Іван Світличний, Левко Лук'яненко, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Василь Стус, брати Горині, Микола Руденко, Василь Овсієнко, подружжя Калинців, Валерій Марченко.

Світлана Кириченко

«Приватним визначенням суду дружину Бадзя Світлану Кириченко визнано співучасницею злочину, і проти неї має бути розпочата кримінальна справа. Їй закидають співучасть у розмноженні чоловікового рукопису та лист на його захист. У жовтні 1970 року С. Кириченко було звільнено з роботи», — писав «Вісник репресій» [3, с. 12]. Там же зазначалося, що у кількох київських правозахисників було відключено телефони. Серед них і у Світлани Кириченко та Леоніди Світличної, і це тоді, коли їхні чоловіки перебували у в'язницях.

Світлана Кириченко написала спогади «Люди не зі страху», як своєрідну алюзію на інтелектуальний роман Романа Андрияшика «Люди зі страху», виданий саме в ті шістдесяті роки. Але на відміну від Андрияшикових героїв, за якими сновигала тінь самозневіри, що змушувала їх — травмоване війною покоління, повсякчас із важкими передчуттями оглядатися назад, особистості, що їх оспівала С. Кириченко, мужньо долали життєвий шлях. Авторка здійснила справжній літературний подвиг, зафіксувавши детально й майстерно атмосферу тих часів. До речі, саме про Р. Андрияшика писав І. Дзюба до Зіни Генік-Березовської як про зрілого епіка високого класу.

Михайлина Коцюбинська

Центром і натхненником була Михайлина Коцюбинська, яка «свій моральний іспит, випробування на духовну стійкість сприйняла як екзистенційний текст» [14, с. 28]. Своєю нетомною енергією, бажанням бути скрізь і всім допомогти вона заряджала всіх. І про всіх детально писала Зіні Генік-Березовській, «рудасику», тримаючи її в курсі всіх подій, і всього того, що відбувалося в Україні. Так, пише у листі від 16.09.1969 р. про невідомого Романа Корогодського: «Мотається страшенно: крім роботи, хоче ще щось “створити”, для душі, а це в наших умовах нелегко» [Листи і люди. С. 279].

Про Михайлину Коцюбинську згадувано у «Хроніке текучих подій» (30 червня, 1968 рік, вип. 2-й у рубриці «Внесудебные политические репрессии 1968 года») як таку, яку звільнено з роботи за листи на знак протестів проти утисків, політичних процесів. Там само написано і про Надію Світличну, яку також звільнено з роботи. А про свої поневірвання на роботі М. Коцюбинська звірялася у листі до З. Генік-Березовської: «У мене чергова „радість“: Вчена Рада зарізала мою трьохрічну роботу „Нариси з поезики Шевченка“...Мої думки були до краю оглушені моїми опонентами (Крутікова і Колесник)...і тут же затавровані добре знайомими, голобельно-спекулятивними таврами... Коли я у виступі своєму розкрила механізм і повний алогізм цієї „критики“, то я була названа зухвалою, зарозумілою і невихованою» [6, с. 276]. Про незламність Михайлини писав також дотепний Роман Корогодський, у своїй незмінній багатослівній манері цитувати і перефразувати відомі істини, афоризми, часто вкладаючи свої коментарі у дужки, пересипаючи мову дотепами. Отож він назвав її гордячкою, та ще й зухвалою, «то світла головонька, який Розум!» - вигукував він у захваті у листі до Зіни [Листи і люди. С. 247]. І лише в перший день вона його «збила з ніг не своїм настроєм» - йдеться про перший день після її вигнання з Інституту літератури як таку, що не пройшла за конкурсом — цинічна і звична на ті часи фраза. Він так переживав за неї, «за тиждень дуже змучився. Вчора цілий день провів з Душкою (вона ж рибка і пташка)». Такі теплі почуття і водночас надзвичайна повага відчуваються у кожному слові про Михайлину. І з тонкою іронією писав, що «реклама роботі Михасі зроблена — чутки про скандал в інституті поповзли по Києву. Прийшов Новиченко (сам) цікавитися що до чого. Можна твердити про бум» [Листи і люди. С. 250]. Але після такого «буму» Михайлина опинилася без роботи, хоча потім знайшлося їй місце у нелегких умовах редакційної праці, коли їй не вільно було виходити навіть на якийсь час поза межі приміщення редакції. Без роботи опинився згодом і Корогодський, а потому пише натяками до Зіни про злого спрута-вимагателя, мучителя і згодний вже на будь-що, «чекаю, тобто зібравши терпіння в кулак, стукаю у нові й нові двері». І згадує про Григорія Логвина (про нього пише також пізніше: «Чи отримали (давно!) Логвина «По Україні», темплан «Мистецтво» - 69?»), який йому сприяє у пошуках роботи, але марно: «То справа зовсім не проста». І в кінці цієї фрази аж десять знаків оклику. Тоді ж, у часи арешту В. Чор-

новола, Корогодський серед інших українців-інтелектуалів підписав листа-протест проти політичних арештів в Україні і в Москві. Це стало неофіційним приводом його звільнення з видавництва «Мистецтво». У листах до Зіни не може не писати про Михайлину, адже без неї не обходиться в нього ні дня: «Вранці відводимо дітей до науки, а самі (Михася і я) шпацуюємо по Києву... Потім ми розходимося: Михайлина — до бібліотеки» і у притаманному для нього гуморі у дужках зауважує з використанням російської лексики: «удає ніби вона вчений, тоже мне інтелектуалка без определенного занятия». А про себе: «а я шукаю свою долю на 80 крб». У наступному листі від 9.12.69 охарактеризував стан свій і друзів: «Ми завмерли і чогось чекаємо». А через три роки, у зловісний 72-й, коли відбувалася друга хвиля арештів, коли за ґратами опинилися його друзі І.Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Чорновіл: «Виявляється, що вітри бувають лише північними і так виють, і так продувають кожну клітину моєї істоти, що й невідомо навіть приблизно куди занесе цей вітрисько мою кригу» [6, с. 251].

Про Михайлину Коцюбинську писали і пишуть ледь не всі, хто так чи інакше причетні до руху нескорених. Згадує її і в гроні імен і Раїса Мороз: «Я вдячна долі, що вона дала мені змогу познайомитися з такими людьми, як Іван Світличний, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Михайлина Коцюбинська, Галина Севрук та багато інших, вельми освічених людей» [8, с. 181]. І називає її, як і всі в тому колі, Михасею. «Святом було для мене — відвідати її в Києві на вулиці Леніна або й переночувати в її крихітній кімнаті, де вона тулилася зі своєю донечкою Тетянкою... Вона вмістила в тій кімнаті, крім свого ліжка чи дивана, ще й фортеп'яно, якийсь столик для праці, високу, аж до стелі, саморобну шафу з книжками — і була там завжди ідеальна чистота» [8, с. 190]. Говорячи про неї, Р. Мороз не може стриматися від найвищих оцінок: «...які широкі обрії знань, який першокласний, високоосвічений розум з інтелігентною душею був утілений у цій непересічній жінці, яка увібрала весь попередній високий інтелект свого славного роду»; «творила кисень, без якого у ті задушливі роки було б просто не вижити суспільству із зашморгом на шії» [8, с.192-193]. Її цькувало КДБ, змушували зректися своїх поглядів, та наражалися на таку непохитну крицю, що навіть слідчі дивувалися, розуміючи марність своїх розмов з нею: вона лишалася непохитною. Їм так і не вдалося заплямувати її знаменитий рід, як це їм вдалося із Зіновією Франко: «Вона сама вибирала своїх друзів і сама берегла честь свого прізвища» [8, с.190-191]. «Радість від Іванового (Світличного — Л.Д.) звільнення затмарювалася тиском на М. Коцюбинську в Інституті літератури, судовими процесами у Львові й Івано-Франківську над братами Горинями й П. Заливахою, звільненням з роботи Василя Стуса, неможливістю друкуватися для Б. Антоненка-Давидовича, Г. Кочура, Є. Сверстюка та багатьох інших письменників, чий твори, якщо й потрапляли до періодики, то під псевдонімами та навіть чужими прізвищами», - писав про неї і Дмитро Стус [12, с. 209].

Ганна Ігнатенко

В енциклопедичному довіднику «Рух опору в Україні» [11, с. 291] про цю неординарну постать в українській культурі, викладача і письменниці, яку мені пощастило добре знати, сказано зовсім небагато, зазначено, що вона викладала у Київському університеті ім. Тараса Шевченка і була звільнена під тиском КДБ. Невдовзі по її смерті виникла ідея зібрати про неї спогади. Але видання з різних об'єктивних обставин так і не побачило світу. А шкода... А в її гостинній оселі, по сусідству із нашою, часто збиралося товариство з Клубу творчої молоді «Сучасник», чулися звуки українських пісень. І завжди вирізнялося гарно поставлене меццо-сопрано господині, яка свого часу вчилася співу в консерваторії, але через несприятливі обставини так і не вийшла на оперну сцену. На стінах рушники, прилуцькі ікони, навіть козацька лялька, багато картин, серед яких полотно художника-нонконформіста Веніаміна Кушніра «Гнівний Тарас», виконане у червоних тонах. Кобзар, вітер якому куйовдить чуприну, рвучко вдаряє по струнах, і весь простір мовби сповнюється голосним співом. У пам'яті зринають її спогади й різні історії з життя славетних, її сучасників. Чули оповіді про сварку Г. Майборода з А. Малишком, цікаві придибенції з М. Рильським, П. Тичиною, М. Стельмахом, жартиліві витівки А. Дімарова.

Уже по її смерті вийшла книжка зібраного Ганни Ігнатенко, де вміщено, окрім поезії і прози, документальну повість про шістдесятників, яка ще чекає на своє ґрунтовне дослідження.

Значно пізніше доля подарувала мені знайомство з **Григорієм Авраховим**, також одним із когорти шістдесятників, викладачем і педагогом, музейним працівником, текстологом. З'ясувалося, що вони з Ганною Ігнатенко працювали один час в тодішньому Інституті культури. Раніше перед тим, у 1968 році, Г. Аврахов як декан філологічного факультету Ніжинського педінституту зініціював зустріч студентів і викладачів з групою київських літераторів — Григором Тютюнником, Євгеном Гуцалом, Іваном Драчем, Борисом Олійником, Анатолієм Шевченком та Миколою Вінграновським. На тому зібранні відкрито говорилось про принизливий стан і обмежене функціонування в Україні української мови, про засилля русифікації. Звичайно, такі зухвалі речі не могли минути безслідно. Дісталось Шевченкові, Гуцалу і Тю-

тюннику, але особливо організатору. Відтоді Аврахова мовби не помічали, планомірно усуваючи з наукового кола.

Переїхавши до Києва, він працював на посаді проректора Інституту культури, але не довго: знову пішов на ризик, разом з Лесею Коцюбою передавши за кордон трактат І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Невдовзі залишився без роботи. І з того часу за ним невпинно стежило «недремне око» і майже 12 років ніде не друкувався. Знаючи або здогадуючись про це, його колеги і знайомі уникали з ним зустрічей. Не наражав їх на небезпеку і сам Г. Аврахов, проходячи повз них мовби і не знаючи. Та не з лякливих була Ганна Ігнатенко. Якимось помітивши його серед вулиці, вона голосно погукала його. Вгледівши, що то до нього, той за звичкою намагався непомітно пройти повз неї. На повторний поклик він прошепотів над самим її вухом: «Ми не знайомі, так буде краще». «Ще чого!», - голосно озвалася і як ні в чому не було почала з ним жваво обговорювати якісь поточні справи. Та й сама я не раз бачила, як ця жінка, здійнявши дугою брови, могла вибухнути праведним гнівом в обличчя зарозумілого автора, безжально і навідріт хльоснути словом, без остраху виступити проти сірості і ганьби.

Це були люди «не зі страху».

Висновки. Розширюємо коло імен шістдесятництва, до якого входять ще чимало особистостей, не згадуваних у цій статті. До них належать Василь Овсієнко, Василь Рубан, чії романи «Любиш — не любиш» та «На протилежному боці від добра», присвячені поневірянням письменника у концтаборах та «психушках», де зустрічав цвіт української нації, ще потребують детального вивчення і оцінки. Ще заслуговують на детальне дослідження правозахисна діяльність Святослава Караванського (а також його дружини Ніни Строкатої), українського журналіста і мовознавця.

Насамкінець висловлюю подяку головному хранителю фондів відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України — Наталі Лисенко за сприяння у пошуках необхідних матеріалів, а також за консультативні і підтримку працівникові відділу Тетяні Третяченко. Подяка також працівникам читального залу Центрального державного архіву (ЦДАГО України).

Література

1. Архів Зіни Генік-Березовської // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури НАН України / ф.201 (Далі вказуватимемо в тексті: ІЛ, од.зб.).
2. Архів В. Буковського. Режим доступу: <http://bukovsky-archives.net/pdfs/dis60/ct68-63.pdf>
3. Вісник репресій в Україні. Вип. 1. 1980 (січ). С. 1–2.
4. Горбаль Микола. Свій серед своїх // Человек, который не мог молчать. Современники о выдающемся борце за Права Человека генерале Петре Григоренко. В двух частях. Х.: Права людини, 2015. Ч. 1. С. 225–230.
5. Кириченко Світлана. Люди не зі страху. Українська сага. Спогади. К.: Смолоскип, 2013. 920 с.
6. Коцюбинська Михайлина. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. К.: Дух і літера, 2009. 584 с.
7. Кошелівець Іван. Драматургія О. Корнійчука на тлі радянського літературного побуту. З нагоди його останньої п'єси // Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя (Мюнхен). Січень 1961. № 1. С. 58–70.

8. Мороз Раїса. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Х.: Права людини, 2012. Вид. 2-ге, зі змін. і доп. 288 с.
9. Обертас Олес. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті — початок 1970-х років). Монографія. К.: Смолоскип, 2010. 300 с.
10. Райнгарт Козеллек. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. К.: Дух і літера, 2005. 380 с.
11. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник: 2-ге вид / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. К.: Смолоскип, 2012. 896 с.
12. Стус Дмитро. Василь Стус: життя як творчість. К.: Дух і літера, 2015. Вид. 3-тє. 384 с.
13. Стус Василь. Деколонізація СРСР — єдиний гарант миру в усьому світі. З таборового зошита. К.: Видавництво ПрАТ «Українська прес-група», 2013. 80 с. [Бібліотека газети «День»].
14. Тарнашинська Людмила. Михайлина Коцюбинська: честь імені // Михайлина Коцюбинська: «Бути собою». Бібліографічний нарис. К., 2005. Вип. 9. 61 с.
15. Український вісник // Архів УПА: Українська інформаційна служба — Лондон. Режим доступу: <http://ounuis.info/archive/library/Journals/ukrainskyi-visnyk-zhurnal.html>.
16. Хроника защиты прав в СССР. Вып.13. Нью-Йорк: Изд-во «Хроника», 1975. Январь–февраль. Вступна стаття «Від видавництва».
17. Хроника текущих событий. Режим доступу: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/>.
18. Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Заг. ред. та вступ Ю. Шаповала. К.: АДЕФ-Україна, 2011. 1120 с.

References

1. Arxiv Ziny Genyk-Berezovskoyi // Viddil rukopysiv i tekstologiyi Instytutu literatury NAN Ukrayiny / f.201 (Dali vказувatymemo v teksti: IL, od.zb.).
2. Arxiv V. Bukovskogo. Rezhym dostupu: <http://bukovsky-archives.net/pdfs/dis60/ct68-63.pdf>
3. Visnyk represij v Ukrayini. Vyp. I. 1980 (sich). S. 1–2.
4. Gorbal Mykola. Svij sered svoyix // Chelovek, kotorij ne mog molchat. Sovremennyky o vidayushhem-sya borce za Prava Cheloveka generale Petre Grygorenko. V dvux chastyax. X.: Prava lyudyny, 2015. Ch. 1. S. 225–230.
5. Kyrychenko Svitlana. Lyudy ne zi straxu. Ukrayinska saga. Spogady. K.: Smoloskyp, 2013. 920 s.
6. Kocyubynska Muxajlyna. Lysty i lyudy. Rozdumy pro epistolyarnu tvorchist. K.: Dux i litera, 2009. 584 s.
7. Koshelivecz Ivan. Dramaturgiya O. Kornijchuka na tli radyanskogo literaturnogo pobutu. Z nagody jogo ostannoyi p'yesy // Suchasnist. Literatura, mystecztvo, suspilne zhyttya (Myunxen). Sichen 1961. # 1. S. 58–70.
8. Moroz Rayisa. Protvy vitru. Spogady druzhyny ukrayinskogo politv'yaznya. X.: Prava lyudyny, 2012. Vyd. 2-ge, zi zmin. i dop. 288 s.
9. Obertas Oles. Ukrayinskyj samvydav: literaturna krytyka ta publicystyka (1960-ti — pochatok 1970-x rokiv). Monografiya. K.: Smoloskyp, 2010. 300 s.
10. Rajngart Kozellek. Mynule majbutnye. Pro semantyku istorychnogo chasu / Per. z nim. K.: Dux i litera, 2005. 380 s.
11. Rux oporu v Ukrayini: 1960–1990. Encyklopedychnyj dovidnyk: 2-ge vyd / Peredm. Osypa Zinkevycha, Olesya Obertasa. K.: Smoloskyp, 2012. 896 s.
12. Stus Dmytro. Vasyl Stus: zhyttya yak tvorchist. K.: Dux i litera, 2015. Vyd. 3-tye. 384 s.
13. Stus Vasyl. Dekolonizaciya SRSR — yedynyj garant myru v usomu sviti. Z taborovogo zoshyta. K.: Vydavnyctvo PrAT «Ukrayinska pres-grupa», 2013. 80 s. [Biblioteka gazety «Den»].
14. Tarnashynska Lyudmyla. Muxajlyna Kocyubynska: chest imeni // Muxajlyna Kocyubynska: «Buty soboyu». Bibliografichnyj narys. K., 2005. Vyp. 9. 61 s.
15. Ukrayinskyj visnyk // Arxiv UPA: Ukrayinska informacijna sluzhba — London. Rezhym dostupu: <http://ounuis.info/archive/library/Journals/ukrainskyi-visnyk-zhurnal.html>.
16. Xronyka zashhyti prav v SSSR. Vip.13. Nyu-Jork: Yzd-vo «Xronyka», 1975. Yanvar–fevral. Vstupna stattya «Vid vydavnyctva».
17. Xronyka tekushhyx sobityj. Rezhym dostupu: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/>.
18. Shelest Petro. «Spravzhnij sud istoriyi shhe poperedu». Spogady, shhodennyky, dokumenty, materialy / Zag. red. ta vstup Yu. Shapovala. K.: ADEF-Ukrayina, 2011. 1120 s.

Любовь Дрофань **Украинские шестидесятники в именах**

В круг шестидесятников, который никогда не было однородным, входили художники различных направлений, а это литераторы, художники, композиторы, актеры и режиссеры, а также врачи, физики, педагоги, библиотекари, филологи, экономисты, юристы. Цель данного исследования — расширять круг имен тех личностей, которые стояли в обороне национального самоутверждения, дополнять общеизвестное забытым или же малодоступным фактажем, обобщать и оценивать материал с точки зрения объективности и беспристрастности. Для этого привлечены к научной трактовке разнообразные материалы, в первую очередь малоизвестную переписку, которая все еще находится в рукописном виде в фондовых учреждениях, а также автобиографическую мемуаристику, правовые документы, рассекреченный партийный архив под грифом «Секретно», свидетельства очевидцев, документальную литературу. Особого внимания заслуживает дневник Петра Шелеста, за маской которого как тогдашнего официального коммунистического деятеля, который вынужден был произносить с высшей трибуны правильные с московско-пропагандистской позиции речи, скрывался человек с демократическими взглядами, который сочувствовал украинско-демократическому движению, симпатизировал художникам и украинской элите в целом, был в меру лояльным к проявлениям несогласия, заботился о национально-экономических интересах и об основательном изучении страниц прошлого, об украинизации в сфере образования.

Движение шестидесятников в Украине было чрезвычайно пестрым и неоднородным, всех его представителей невозможно объединить в некое единство. Но при всей неоднородности и исполненной противоречий эпохи объединяли их политические, экономические и национальные условия, при которых звучало обещание свободы — творческой, а затем личностной. И эта свобода даже имела хронологические рамки — от периода «оттепели», то есть XX съезда КПСС, после доклада Никиты Хрущева с развенчанием культа до введения танков в демократически мятежную Прагу 20-21 августа 1968 г., что ознаменовало собой конец демократии и возрождения. Творческие личности, прибегая к самопожертвованию, стремясь к индивидуальному проявлению внутренней сущности в собственном визуально-чувственном мире, имея острую потребность к самовыражению, выступили, прежде всего словом, против общественно-тюремной атмосферы, идеологических ограничений, угроз и откровенного террора, утопических моделей «все для блага человека», заскорузлого мещанства и провинциальной рутинности. А это неизбежно вело к общественной конфронтации и неврозов. Украинское гражданство, в отличие от оппозиционеров других стран этого периода, отличалось также акцентуализацией национального вопроса, которого партийные деятели всячески пытались, согласно «генерального плана» еще со времен империи, стереть с повестки дня, нивелировав нацию вообще. Применение к несогласным среди украинской интеллигенции массовых репрессий и психиатрических «зачисток», депортация в лагеря строгого режима вызвало бурю протестов — открытых и тайных. Сегодня актуально доставать из запыленных историей книжных полок и детально изучать издания Самиздата, что сейчас читаются как важнейшие документы недавней эпохи.

Ключевые слова: национальная идентичность, деятели искусства-диссиденты, самиздат.

Lubov Drofany **The Ukrainian 1960s in names**

The circle of the Sixties, which was never homogeneous, included artists from different fields, such as writers, artists, composers, actors and directors, as well as physicians, physicists, educators, librarians, philologists, economists, and lawyers. The purpose of this study is to expand the range of names of those individuals who stood in the defense of national self-affirmation, to supplement the known facts by forgotten or inaccessible material, create generalizations and evaluate the material in terms of objectivity and impartiality. For this purpose, various materials, in particular little-known correspondence which remains in handwritten form within the fund's institutions, are also subjected to scholarly study, as well as autobiographical memoirs, legal documents, declassified party archives under the heading "Secret", testimonies of eyewitnesses, and documentary lectures. Particular attention is merited by the diary of Peter Shelest, whose mask, as an official Communist Party figure of the day who was forced to justify the Moscow-propaganda position of the right from the highest rostrum, concealed a man with democratic views who was in favor of the Ukrainian-democratic movement, sympathized with the artists and the general Ukrainian elite, was loyal to the opposition, and cared for national economic interests, the thorough study of untapped pages of the past, and Ukrainianization in the field of education.

The movement of the 1960s in Ukraine was extremely variegated and heterogeneous, and it is not possible to unite all its representatives into a single whole. But for all the heterogeneity and complete contradictions of the era, they shared political, economic and national conditions in which the promise of freedom — creative, and, consequently, personal — resounded. Moreover, this freedom even had a chronological range — from the period of the "thaw", that is, the XXth Congress of the CPSU (Communist Party of Soviet Union), after the report of Nikita Khrushchev on the decadence of the cult, to the in-

trodition of tanks into a democratic and rebellious Prague on August 20-21, 1968, which marked the end of democracy and revival. Artists, resorting to self-sacrifice, striving for the individual expression of the inner being in their own visual and sensual world, feeling the delicious taste and natural need for expression, came forward, first of all, in words, against the social prison environment, ideological restrictions, threats and outright terror, utopian models of "everything for the good of man", a brutal bourgeoisie and a provincial routine. This inevitably led to social conflicts and neuroses. Unlike the opposition in other countries at this period, the Ukrainian citizen body was also characterized by the accentuation of the national question, which the party leaders tried to erase from the agenda in every way, according to the "general plan" from the time of the empire, completely levelling the nation. The use of mass repressions and psychiatric "sweepers", in opposition to the Ukrainian intelligentsia, and deportation into the harsh regime's camps, caused a storm of protests — open and hidden. Now is the time to abandon the dusty histories on the bookshelves and study the Samvydav (Samizdat) publications which are now being read as important documents of the recent era.

Keywords: national identity, dissident artists, Samvydav (Samizdat) publications.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2018